

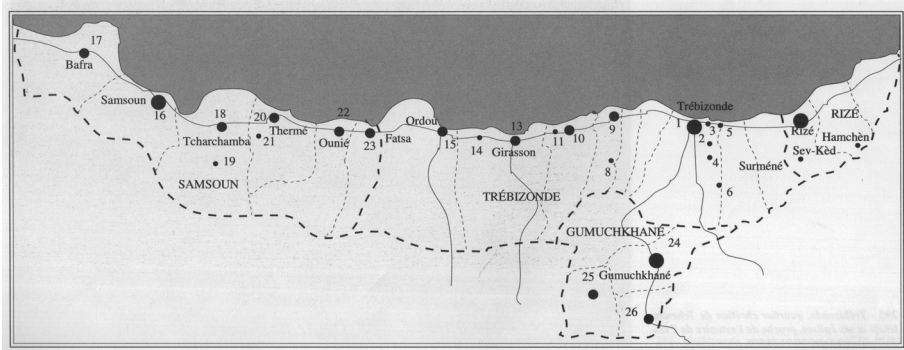
ՀԱՄԻԴԵԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ՏՐԱՊԻԶՈՆՈՒՄ 1895ԻՆ

ՆԱՐԻՆԷ Ս. ՅԱԿՈԲԵԱՆ

hakobyannarine8@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

1890ականներին, Օսմանեան կայսրութեան վարչակարգի որդեգրած քաղաքականութիւնն աղէտալի հետեւանքներ ունեցաւ հայ հպատակների համար: Արդու Համիդ Բ.ի հակահայ քաղաքականութիւնը ծանր հարուած էր Արեւմտեան Հայաստանի եւ կայսրութեան այլ շրջանների հայ բնակչութեան բնականոն կեանքին: Հարիւր հազարաւոր հայեր կոտորուեցին, բռնի կրօնափոխուեցին կամ տարագրուեցին: Աւերուեցին հայկական բազմաթիւ եկեղեցիներ, վանքեր ու այլ շինութիւններ, մեծ հարուած հասցուեց արեւմտահայերի տնտեսական կեանքին: Կոտորածներ տեղի ունեցան կայսրութեան բազմաթիւ հայաբնակ վայրերում՝ Տրապիզոնում, Էրզրումում, Բաղէշում (Բիթլիսում), Վանում, Խարբերդում, Դիարբեքիւրում, Սկազում, Հալէպում, Ադանայում, Անկարայում, Իզմիթում:

Տրապիզոնի նահանգը (Raymond H. Kevorkian, Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens Dans L'empire Ottoman a la Veille du Genocide*, ARHIS, Paris, 1992, էջ 179)

Յօդուածը նուիրուած է Տրապիզոնի նահանգի 1895 Հոկտեմբերի կոտորածներին: Տարբեր սկզբնաղբիւրների տեղեկութիւնների հիմամբ՝ քննութեան են առնում Տրապիզոնի նահանգի հայերի կոտորածները եւ հալածանքները, դրանց կազմակերպմանն ու իրականացմանը՝ պետութեան, տեղական իշխանութիւնների, տարբեր խմբերի ներգրաւուածութեան հարցերը, ինչպէս նաեւ կոտորածների հետեւանքները: Սկզբնաղբիւրների մանրամասն քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ 1895 Հոկտեմբերից մինչեւ Դեկտեմբեր թուրքական իշխանութիւնները կոտորած եւ թալան են իրականացրել Տրապիզոնի նահանգում, որն առաւել մեծ ուժգնութեամբ դրսեւորուել է Տրապիզոն քաղաքում եւ շրջակայ գիւղերում: Կոտորածներին աշխուժ մասնակցել են տեղական իշխանութիւնների, կանոնաւոր բանակի, ոստի-

կանական ուժերի ներկայացուցիչները, տեղացի մուսուլմանների անկանոն ջոկատները: Տեղի են ունեցել նաեւ բռնի իսլամացման դէպքեր:

ԺԹ. դարի վերջին Տրապիզոնի նահանգը վարչականօրէն բաժանուած էր չորս սանջակների (գաւառների)՝ Տրապիզոն, Սամսուն (Ջանիկ), Լազիստան (Ռիզէ) եւ Գիւմուշխանէ (Խալդիա)¹: Նահանգի կենտրոնը Տրապիզոն քաղաքն էր²: Ըստ Քինէի, մինչեւ կոտորածները Տրապիզոնի հայ առաքելականների թիւը 44,100 էր, հայ կաթողիկոսներին՝ 2300, իսկ հայ բողոքականներին՝ 800³: Բնակչութեան մեծ մասը ապրում էր գիւղերում եւ զբաղւում էր գիւղատնտեսութեամբ՝ հացահատիկի, կաղինի, ծխախոտի մշակութեամբ, անասնապահութեամբ եւ այգեգործութեամբ⁴: Քաղաքաբնակ հայերը հիմնականում զբաղւում էին առետրով եւ արհեստներով՝ ոսկերչութիւն, ժամագործութիւն, հիւսնութիւն, կահագործութիւն, պղնձագործութիւն, ձուլում, տակառագործութիւն⁵: Ազգութեամբ հայ էր նաեւ տեղական բժիշկների, փաստաբանների, երկրաչափների, հաշուապահների, ճարտարագէտների մեծ մասը: Կային հայ մեծահարուստ ընտանիքներ՝ Էլմասեանները, Թիրեաքեանները, Ֆեթվաճեանները, Կիւրեղեանները, Մարիմեանները, Նուրիխանեանները, Հեքիմեանները, Անուշեանները, Թիւրքեանները եւ ուրիշներ⁶: Թուրքական բնակչութիւնը հիմնականում զբաղեցրել է պաշտօններ, ինչպէս նաեւ շահոյթ ստացել ունեցած անշարժ կալուածքներից⁷: Տրապիզոնում յատկապէս զգալի էր յունական ներկայութիւնը: Ամբողջ նահանգում բնակւում էր 353.533 յոյն⁸: Նրանք գերիշխող դիրք ունէին արհեստների բազմաթիւ ճիւղերում, ինչպէս նաեւ առետրում⁹:

Տրապիզոնում կոտորածը տեղի ունեցաւ 1895 Հոկտեմբերին՝ Բաբ Ալիի ցոյցից¹⁰ անմիջապէս յետոյ: Ըստ Վահագն Տատրեանի՝ դա ոչ միայն Սասունի ջարդերի տրամաբանական շարունակութիւնն էր, այլ, որ աւելի կարեւոր է, համեմատաբար աւելի փոքր չափի յարձակում էր, որի նպատակն

¹ Յովակիմ Յովակիմեան (Արշակունի), *Պատմութիւն հայկական Պոնտոսի*, Տպ. Մշակ, Պէլլորո, 1967, էջ 13:

² Richard G. Hovannisian, *Armenian Pontus, the Trebizond-Black Sea Communities*, Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 2009, էջ 49. նաեւ՝ Յովակիմեան, էջ 13:

³ Hovannisian, էջ 52.

⁴ Յովակիմեան, էջ 21:

⁵ Նոյն, էջ 25:

⁶ Նոյն, էջ 22:

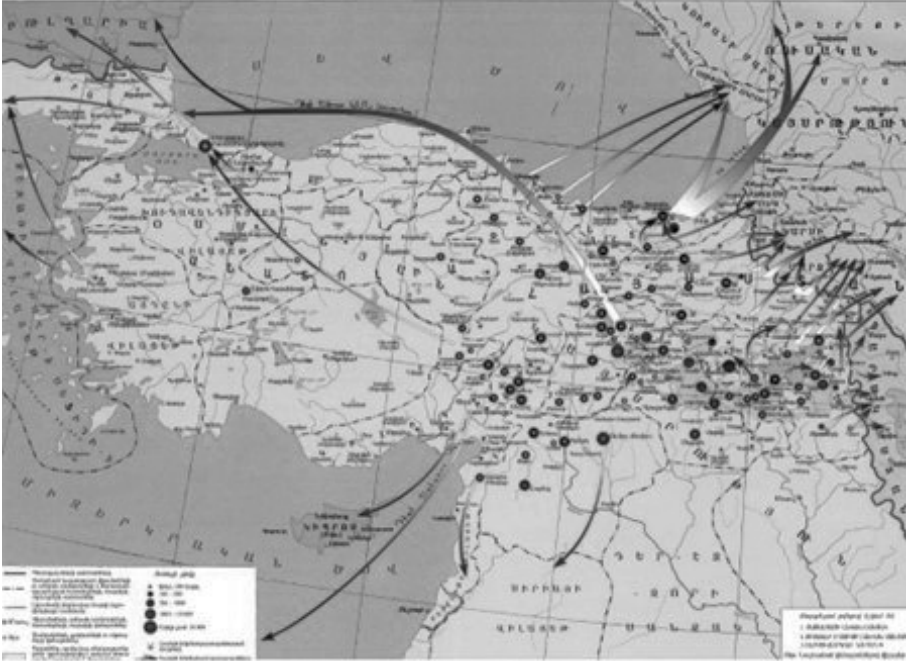
⁷ Նոյն, էջ 22:

⁸ Օսմանեան կայսրութիւնում յոյների ներկայութեան մասին աւելի մասնորաման տե՛ս՝ Գէորգ Վարդանեան, *Յոյն բնակչութիւնն Օսմանեան կայսրութիւնում եւ փոքրասիական աղէտը, (1914-1923)*, «ՀՅԹԻ», Երեւան, 2012, էջ 33:

⁹ Նոյն, էջ 19-87:

¹⁰ Այս մասին տե՛ս՝ Լեւոն Վարդան, «Պոլսահայութիւնը, բարձրագոյն դուռը եւ այլ բաներ», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, ԺԲ:1992, էջ 145-72, ԺԳ:1993, էջ 129-71 եւ՝ ԺԴ:1994, էջ 99-145:

էր ստուգել ամբողջ կայսրութիւնում ծրագրուած լայնածաւալ կոտորածի հաւանականութիւնը¹¹: Տրապիզոնից ջարդերի մեկնարկը ժամանակակիցները եւ հետազօտողները պայմանաւորում են բնակավայրի՝ Ռուսական կայսրութեան սահմանին մօտ գտնուելու եւ դրա հետեւանքով այնտեղ ռուսահայ յեղափոխական խմբերի գործունէութեամբ¹²:

Արեւմտահայութեան կոտորածների ժԹ. դարի 90ականներուն (*Հայաստանի ազգային ավլաս, հայորդ Բ, «Գեողեզիայի եւ քարտէզագրութեան կենտրոն», ՊՈԱԿ, Երեւան, 2008, էջ 84*)

Տրապիզոնում կոտորածին նախորդող շրջանում տեղի էին ունեցել միքանի իրադարձութիւններ, որոնք խօսում էին Սասունի կոտորածից յետոյ Տրապիզոնում հայերի խոցելիութեան մեծացման եւ հակահայ տրամադրութիւնների աճի մասին: Դեռեւ 1894 Նոյեմբերի վերջին, նահանգապետ Կադրի բէյը միքանի մարդկանց հետ միասին իր մօտ էր կանչել տեղի հայոց հոգեւոր առաջնորդ Եղիշէ Այվազեանին եւ հրահանգել, որ իրենց տնե-

¹¹ Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Bergahn books, Providence, Oxford, 1995, էջ 124.

¹² Edwin Munsell Bliss, *1848-1919, Turkey and the Armenian Atrocities. A Reign of Terror*, Hubbard publishing Co., Philadelphia, 1896, էջ 407. նաեւ՝ Arthur Beylerian, "La communauté arménienne de Trébizonde et le mouvement national (1876-1896)", *Revue d'histoire arménienne contemporaine*, I:1995), էջ 5-7.

րում գիշերները հայրենասիրական երգեր չերգեն եւ գիշերային հաւաքոյթներ եւ ժողովներ չկազմակերպեն¹³։ Իսկ արդէն 1895ի գարնանը լուրեր էին պտտում հաւանական կոտորածների մասին։ Թուրքերը հայերին ասում էին, որ «պիտի ջարդենք ձեզ»¹⁴։ Այդ շրջանում նմանատիպ այլ դէպքեր եւս տեղի ունեցան, չնայած դրանց կազմակերպիչները ձերբակալուեցին։ Օրինակ՝ Պայրամի¹⁵ ժամանակ Սամսունի շրջակայքում մզկիթների վրայ հայերի մասին գրգռիչ յայտարարարութիւններ փակցուեցին։ Չնայած կազմակերպիչները ձերբակալուեցին, սակայն նահանգապետը ազատ արձակեց նրանց¹⁶։ Իրավիճակը վատթարանում է 1895 Հոկտեմբերի 2ին (հին տոմարով Սեպտեմբերի 20ին), երբ Վանի նախկին նահանգապետ Բահրի փաշան եւ Տրապիզոնի զօրագնդի հրամանատար եւ հրամանատարող զօրավար Համդի փաշան թերթեակի վիրատուում են Տրապիզոնում։ Նրանք Տրապիզոն էին ժամանել Պոլիս մեկնելու համար¹⁷։ Կրակողներին այդպէս էլ չեն բռնել, սակայն թուրքերը դրանք միանգամից հայերին վերագրեցին եւ մեղադրանք առաջադրեցին երկու հայ երիտասարդի։ Այդ դէպքը, ինչպէս նաեւ մեղաւորներին թաքցնելու պաշտօնական մեղադրանքները առիթ դարձան Տրապիզոնում յետագայ կոտորածների իրականացման համար¹⁸։ Որոշ աղբիւրների համաձայն՝ այդ յարձակումը զուտ անձնական խնդիր է եղել։ Կրակողը վրէժխնդիր է եղել Վան քաղաքում իր եւ իր ընտանիքի նրկատմամբ կատարուած անարդարութեան համար¹⁹։ Իսկ Թիֆլիսի պարբերականների հաղորդած տեղեկութիւնների համաձայն Բահրի փաշան վիրատուել էր Կարինի ճանապարհին Համիդիէ գնդերի արձակած գնդակից, եւ ոչ թէ Տրապիզոնում հայերի կողմից²⁰։

Երկու օր յետոյ իրավիճակը ասելի սրուեց։ Հոկտեմբերի 4ին՝ Ուրբաթ օրը երեկոյեան ժամը 9ին շրջակայ գիւղերից հաւաքուած 3000 հոգուց բաղկացած զինուած ամբոխը յարձակում է հայոց տների վրայ։ Թուրքերը ջարդում են դռները եւ պատուհանները ու կրակում ատրճանակներով։ Հայերը փախչել եւ ապաստան էին գտել հիւպատոսարաններում եւ տարբեր

¹³ Յովակիմեան, էջ 142։

¹⁴ Նոյն, էջ 143։

¹⁵ Պայրամ կամ Իդ ալ-Ադիա.- իսլամական ամենամեծ ու կարեւոր տօներից մէկն է։ 1895ին այն զուգադիպել է Յունիս ամսին։

¹⁶ Յովակիմեան, էջ 143։

¹⁷ Բրիտանիայի դեսպան Ֆ. Քարրիի ճնշման ներքոյ Բահրի փաշան ետ էր կանչուել Վանից Բ. Դուան կողմից (Bliss, էջ 407-8)։

¹⁸ *Les massacres d'Arménie, Témoignages des victimes...*, préface de Georges Clémenceau, édition DV Mercure de France, 1896, էջ 121։

¹⁹ Bliss, էջ 407-8։

²⁰ «Տրապիզոնի կոտորածը», *Արմէնիա* (Մարտէլ), 23:1895, էջ 2. նաեւ՝ George H. Filian, *Armenia and Her People, or the Story of an Armenian*, American publishing Co., Hartford, CT, 1896, էջ 301-2։

հասարակական վայրերում: Հայերի անհանգստությունը անելացրեց նաեւ այն, որ այդ օրը երեկոյեան պարեկները յարձակման ենթարկուած թաղամասերով չէին անցել: Հայերը մտածեցին, որ յարձակումը կազմակերպուած է իշխանութիւնների կողմից եւ յաջորդ օրը արդէն փակեցին իրենց խանութները ու պատրաստուեցին ինքնապաշտպանուել իրենց սպառնացող կոտորածից²¹: Իրավիճակը խաղաղեցրեց նահանգապետ Կադրի բէյը²² յարձակման ղեկավարներին ձերբակալելով: Ըստ նահանգապետի՝ յուզումների պատճառը հայերի եւ թուրքերի միջեւ մի մասնատու վիճաբանութիւն էր²³: Սակայն իրադարձութիւնների մասին իշխանութիւններից ստացուած տեղեկութիւնները չեն համապատասխանում իրականութեանը²⁴:

Ֆրանսական հիւպատոսի հաւաքած տեղեկութիւնների համաձայն մեղաւորը մի թուրք էր, ով իսկապէս վիրատուուել էր Տրապիզոնում, սակայն սրճարանում եղած վիճաբանութեան հետեւանքով: Նրա դիտարկմամբ դա սովորական վեճ էր հարբած մարդկանց միջեւ, հաւանաբար մուսուլմանների, որը չարամիտ մարդկանց կողմից օգտագործուեց մուսուլմաններին հայերի դէմ գրգռելու համար, քանի որ տեղեկութիւն տարածուեց որ այդ թուրքը վիրատուուել էր հայի կողմից²⁵: Այսպիսով, Ֆրանսայի հիւպատոսը հաստատուած է համարում այն փաստը, որ յարձակումը նախապատրաստուել էր մինչեւ վերոնշեալ դէպքը: Որպէս ապացոյց նշում է, որ այդ օրը շուկայում վաճառուել են մեծ քանակութեամբ տարբեր տեսակի զէնքեր, չնայած Ուրբաթ էր, եւ խանութների մեծ մասը Տրապիզոնում փակ էր: Յատկանշական էր այն փաստը, որ ատրճանակները վաճառուում էին բոլոր մուսուլմաններին եւ ընդամենը 5 ֆունտով: Բացի այդ, մուսուլմանները այդ օրը պետական զինանոցը գրաւելու փորձ էին կատարել: Աւելին, ըստ հիւպատոսի, այդ դէպքը իսկապէս նախապէս կազմակերպուած լինելու մասին փաստեց հենց ինքը նահանգապետը, երբ յաջորդ օրը առաւօտեան հիւպատոսական անձնակազմի հետ հանդիպման ժամանակ յայտնեց, որ այդ օրը շրջակայ գիւղերից իր վերադարձի ճանապարհին հանդիպել էր իր գնահատականներով մօտ 3000 զինուած մուսուլման գիւղացիների խմբի: Այդ քանակի մարդիկ միայն կարող էին ժամանել բազմաթիւ վայրերից, որոնցից շատե-

²¹ *Les massacres d'Arménie*, էջ 24:

²² Իբրահիմ կամ Ահմեդ Կադրի բէյը (1843-1903) ծնուել է Կ. Պոլսում: 1892ին նշանակուել է Տրապիզոնի նահանգապետ: Նախկինում եղել է Պաղտատի նահանգապետ եւ ֆինանսների նախարարի խորհրդական:

²³ Johannes Lepsius, *Armenia and Europe; An Indictment*, trans. J. Rendel Harris, Hodder and Stoughton, London, 1897, էջ 280-81:

²⁴ Նոյն:

²⁵ Alphonse Cillière, (Consul de France à Trébizonde), *1895 Massacres d'Arméniens*, Privat, France, 2010, էջ 80, 125:

րը գտնուում էին միքանի ժամ հեռավորութեան վրայ: Այդպիսով ըստ հիւպատոսի, շարժումը իսկապէս նախապէս էր ծրագրուել եւ պատրաստուել²⁶:

Հոկտեմբերի հինգին հայերը դիմեցին իրենց հոգեւոր առաջնորդին, որպէսզի վերջինս կառավարութիւնից անվտանգութեան երաշխիքներ խընդրի, ինչպէս նաեւ դիմի հիւպատոսներին նահանգապետից բացատրութիւն պահանջելու համար²⁷: Այդ օրը երեկոյեան, հիւպատոսները խորհրդակցութիւն անցկացնելուց յետոյ գնում են նահանգապետի մօտ եւ ստիպում նրան ձերբակալել բոլոր նրանց, ովքեր գրգռում են ժողովրդին²⁸: Հիւպատոսները նահանգապետից դէպքերի կրկնութիւնը բացառելու հաաստիացումներ ստանալուց յետոյ հայերին համոզում են խանութները բացել²⁹:

Այսպէս, Հոկտեմբերի 5ից 7ը օրերն անցել են տազնապի եւ հանգստութեան հերթափոխով: Ընդհանուր առմամբ, հայերը հիւպատոսների հաաստիացումներից յետոյ վերագտել էին իրենց վստահութիւնը, սակայն երկու միջադէպ կրկին արթնացրել էր հայերի մտահոգութիւնը³⁰: Նախ Հոկտեմբերի եօթի երեկոյեան նահանգապետը իր մօտ հրաւիրեց քաղաքի 12 հայ երեսիյններին տեղի հոգեւոր առաջնորդի տեղակալ Տէր Վահանի գլխավորութեամբ եւ միքանի ժամ տուեց նրանց՝ փաշաներին վիրաւորած անձանց յանձնելու համար, նշելով, որ հակառակ դէպքում անկարող կը լինի ապահովել հայերի անվտանգութիւնը³¹: Հայերը վերադարձան առաջնորդարան եւ երկար մտածելուց յետոյ պատասխանեցին, որ մեղատրներ փնտռելը կառավարութեան գործն է³²: Երկրորդ դէպքը, որ նոյնպէս անհանգստացրել էր հայերի մի մասին, այն է որ, նոյն օրը՝ Հոկտեմբերի եօթի երեկոյեան, որոշ քրիստոնեաների տների վրայ կասկածելի նշաններ յայտնաբերուելն է, որը մինչ այդ ոչ ոք չէր նկատել: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Տրապիզոնում Ֆրանսայի դեսպանը աշխատակիցներից մէկին ուղարկում է ոստիկանութեան հրամանատարի մօտ (նա Հոկտեմբերի 2ի յարձակման թիրախում յայտնուած զօրավար Բահրի փաշայի աներն էր), որպէսզի զեկուցի իրեն եւ հետաքննութիւն խնդրի: Այդ սպան պատասխանում է, որ այդ նշանները հնդկախտի համաճարակի ժամանակ փակցուած են եղել այն տների վրայ, որտեղ հիանդութեան դէպքեր են եղել: Սակայն համաճարակը միքանի տարուայ վաղեմութիւն ունէր, իսկ նշանները թարմ էին: Հայերի շրջանում անհանգստութիւնը արագ հանդարտում է, որովհետեւ նոյն հետքերից նը-

²⁶ Նոյն, էջ 126:

²⁷ Յովակիմեան, էջ 151:

²⁸ Warner Williams Augustus and M. Smbat Gabrielian, *Bleeding Armenia: Its History and Horrors Under the Curse of Islam*, Publishers' Union, Chicago, 1896, էջ 341:

²⁹ Յովակիմեան, էջ 151:

³⁰ Cillière, էջ 88:

³¹ Filian, էջ 302:

³² Յովակիմեան, էջ 151-152:

կատել էին նաեւ յունական եւ նոյնիսկ թուրքական տների վրայ³³: Սակայն իրականում, ինչպէս յետագայում պարզուեց, այդ նշանները, որոնք փակցուել էին թուրքերի, յոյների եւ կաթոլիկների տներին, նշանակում էին որ այդ տներին չպէտք է դիպչել³⁴: Այսպէս, հիւպատոսը իր դիտարկումների հիման վրայ եկել էր այն եզրակացութեան, որ հայերը չէին սխալուել. հենց Հոկտեմբերի 7ին է տրուել հրամանը, ինչպէս նաեւ որոշուել եւ նախապատրաստուել կոտորածը, որը նա համարում է ահաւոր քաղաքական յանցագործութեան իրագործման առաջին գործողութիւն³⁵:

ԿՈՏՈՐԱԾԻ ՇԱՐԺԱՌԻԹՆԵՐԸ ԵՒ ՍԿԻԶԲԸ

Ականատեսների վկայութիւններում Տրապիզոնի կոտորածների պատճառների ու անմիջական սկզբի մասին տեղեկութիւնները հիմնականում համընկնում են: Այսպէս, Տրապիզոնում կոտորածը սկսուել է 1895 Հոկտեմբերի 8ին (հին տոմարով Սեպտ. 26ին) մօտաւորապէս առաւօտեան ժամը 11ի կողմերը, երբ հայերին վստահեցրել էին, որ այլեւս անհանգստանալու կարիք չկայ: Կոտորածի եւ թալանի ձեռագիրը գրեթէ բոլոր նահանգներում (նահանգից կախումա՞ծ որոշ հանգամանքներ կարող են տարբերուել) միանման էր. հնարատրինս կարճ ժամանակահատուածում հնարատրինս շատ հայերի սպանելը, յատկապէս գործարար եւ խելացի մարդկանց (այսինքն բոլոր նրանց, ովքեր բարեփոխումների իրականացման պարագայում կարող էին մասնակից դառնալ կառավարմանը կամ արդարադատութեանը) եւ նրանց ողջ ունեցուածքը բռնագրաւելն ու ոչնչացնելն էր³⁶: Ուստի կոտորածներն իրականացնելու համար գրեթէ բոլոր վայրերում ընտրուել է աշխատանքային օր ու ժամ³⁷: Այս մեթոդը կիրառուել է նաեւ Տրապիզոնի պարագայում: Հայերին յանկարծակի բերելու համար կոտորածի սկսման համար ընտրուել էր Հոկտեմբերի 8ը, որը աշխատանքային օր էր, եւ նամակատան օր. Կարինից, Բաթումից եւ Պոլսից պէտք է ժամանէին շոգենաւերը եւ բերէին կանոնաւոր նամակները, որպէսզի նամակատնից նամակ ըստանալու համար հաւաքուած հայերը ոչնչացուէին եւ ոչնչացուեցին³⁸: Բացի այդ Երեքշաբթին աշխատանքային օր էր: Աշխատանքային էր նաեւ կոտորածը սկսելու ժամը, իսկ կոտորածի կենտրոնը եղել է քաղաքի գլխաւոր հրդրապարակը (Մէյդանը)³⁹: Նպատակը, ինչպէս արդէն նշուել է, Տրապիզոնի հայ վաճառականներին, որոնց ձեռքում էր քաղաքի առեւտրի նշանակալի

³³ Cillière, էջ 88-89:

³⁴ Նոյն, էջ 133-34:

³⁵ Նոյն, էջ 89, 133:

³⁶ Lepsius, էջ 81-82:

³⁷ Նոյն, էջ 81:

³⁸ Յովակիմեան, էջ 152. նաեւ՝ Filian, էջ 302:

³⁹ Խաչ-Պապէն, «Հայերի կոտորածները Տաճկաստանում», *Մուրճ* (Թիֆլիս), 11:1895, էջ 1494-95. նաեւ՝ Bliss, էջ 408-9:

մասը, մէկ հարուածով սպանելն էր անմիջապէս վաճառասեղանների ետետում, ինչպէս նաեւ նրանց ողջ ունեցուածքը թալանելն էր⁴⁰։ Աւելին, հայերին անակնկկի բերելու համար կոտորածը քաղաքի տարբեր մասերում սկսուել էր միաժամանակ՝ շեփորից հնչեցուած ազդանշանով, որից յետոյ զինուած թուրք ամբոխը, որի մէջ կային նաեւ շրջակայ գիւղերից եկածներ, սկսեց հայերի ջարդը։ Ամբոխը հրապարակ եկաւ քաղաքի հինգ կողմերից, իրաքանչիւրը հինգ խմբերով։ Հրապարակում էր նաեւ նահանգապետ Կադրի բէյը, որը, ըստ ականատեսների, թուրք հրոսակախմբերի ուղեկցութեամբ մատնացոյց էր անում, թէ ովքեր պէտք է սպանուէին⁴¹։ Հայ վաճառականները, խանութպանները, լսելով նախորդ օրը հիպատոսների հանգստացնող յայտարարութիւնները, առանց որեւէ բան կասկածելու գնացել էին շուկայ⁴²։ Ըստ ականատեսների՝ աստորիական «Լլոյր» ընկերութեան շոգենատով Պոլսից Տրապիզոն էին ժամանել մեծաթիւ թուրքեր, որոնք ափ իջնելով Սինոպի, Սամսունի, Կերասունի եւ այլ նաահանգիստներում, պէտք է պատմէին Պոլսում տեղի ունեցած դէպքերի մասին եւ այդպիսով գրգռէին մոռուլման բնակչութեանը, որպէսզի վրէժ լուծէին հայերից⁴³։ Նրանց ափ իջնելուց կէս ժամ յետոյ տրուեց ազդանշանը Կուզելիսար զօրանոցից։

Ականատեսները պնդում են, որ զինուորները ցրուած էին քաղաքի բոլոր կողմերում, բայց նրանք կոտորածը դադարեցնելու փոխարէն ամբոխի հետ եւս մեծ մասնակցութիւն ունեցան կոտորածին⁴⁴։ Նրանք գէնքները ձեռքներին պտտում եւ աղաղակում էին. «կոտորեցէք, 13 տարեկանից վեր ոչ մի հայ չպիտի մնայ»⁴⁵։ Փողոցում գտնուող հայերը ապշած էին եւ չունենալով պաշտպանութեան որեւէ միջոց՝ ստիպուած փախուստի էին դիմում։ Սակայն բոլորին չէր յաջողում փախչել, քանի որ զինուած թուրք ամբոխը գալիս էր քաղաքի բոլոր կողմերից։ Ոմանք փրկուելու յոյսով փախչում էին դէպի ծովափ, բայց թուրքերը հետետում եւ կոտորում էին նրանց։ Ծովափում կոտորուածներին նետում էին ծովը⁴⁶։ Ոմանք կարծելով թէ միայն ամբոխն է յարձակում՝ որոշեցին ապաստանել առաջնորդարանում, սակայն նրանք բոլորը սպանուեցին զինուորների կողմից։ Որոշ հայեր կարողանում են ապաստան գտնել՝ ֆրանսական ուսումնարանում՝ Ֆրանսայի հիպատոսի հովանաւորութեամբ, ամերիկեան միսիոնարական առաքելութեան շէնքում, կաթոլիկ միսիոնարների մօտ, եւրոպական հիպատոսարաններում, միքանի յոյների տներում⁴⁷։ Սակայն յոյներից շատ քչերը ապաստան տուե-

⁴⁰ Lepsius, էջ 81-82:

⁴¹ Խաչ-Պապէն, էջ 1495:

⁴² *Les massacres d'Arménie*, էջ 26:

⁴³ «Տրապիզոնի կոտորածը», *Արմէնիա*, 26:1895, էջ 3:

⁴⁴ Նոյն, էջ 3:

⁴⁵ Պ., «Տրապիզոնի կոտորածը», *Արձագանք*, Հոկտեմբերի 6 (18) 1895, էջ 2:

⁴⁶ Նոյն:

⁴⁷ «Տրապիզոնի կոտորածը», *Արմէնիա*, 26:1895, էջ 3::

ցին հայերին, նրանք հիմնականում ենթարկուեցին իրենց տրուած հրամանին. փակեցին իրենց խանութները եւ տան դռները: Որոշ յոյներ նոյնիսկ յանձնեցին իրենց տներ ապաստանած հայերին⁴⁸: Չնայած հրամայուած էր սպանել միայն հայ լուսատրչականներին, տեսակէտ կայ, որ թուրքերը առիթից օգտուեցին եւ կոտորեցին այն յայտնի յոյներին, որոնց նկատմամբ ատելութիւն ունէին: Նրանց թիւը ըստ տարբեր աղբիւրների 3-7 հոգի էր⁴⁹: Իշխանութիւնները ցանկանալով այդ ամէնին տալ խոովութեան, ապստամբութեան բնոյթ, հրամայել էին միայն կոտորել տղամարդկանց, սակայն զոհեր եղան նաեւ ծերերի, կանանց եւ երեխաների մէջ, քանի որ թուրք ամբոխը կոտորում էր «*Ամէն հանդիպողի. մեծ թէ փոքր, կին թէ երեխայ, բոլորին կոտորում էին իւրաքանչիւր հանդիպածի*»⁵⁰: Կային հայեր, որոնք սպանուեցին իրենց թուրք հարեւանների, գործընկերների կամ ընկերների կողմից⁵¹: Ինչպէս նշում է ականատես վկաներից մէկը. «*Յերեկուան ժամը 10 1/2ից սկսած մինչեւ երեկոյեան ժամը 7ը Տրապիզոնը մի կապարեալ սպանդանոց էր եւ շուկայում, ճանապարհների վրայ, ծովափում ամէն տեղ տաճիկները հայերին կոտորում էին ինչպէս ոչխարների*»⁵²:

Կոտորածի դադարեցումը եւս ազդարարուեց շեփորից հնչեցուած ազդանշանով, որին հետեւեց թալանը, որը տեւեց մինչեւ կէսգիշեր: Անխտիր թալանում էին բոլոր հայերի խանութներն ու տները, որոնք գտնուում էին շուկայում, հրապարակում եւ հայկական թաղամասերում. «*Ոչ մի հայ տուն չըմնաց, որ չմտնէն տաճիկները եւ մի կամ միքանի հոգի չսպանեն: Տաճիկները առանձին կապարողութեամբ յարձակում էին հայերի տների վրայ եւ սոսկայի ուժով կոտորվելով դռներն ու պատուհանները, ներս էին խուժում, կոտորում տղամարդկանց եւ թալանում տները: Ծովեզրում կանգնած տաճկական առագաստաւոր նաւերը լցուել էին հայոց տներից եւ խանութներից*

⁴⁸ *Les massacres d'Arménie*, էջ 27:

⁴⁹ «Տրապիզոնի կոտորածը», *Արմէնիա*, 26:1895, էջ 3: Չնայած Տրապիզոնում յունական մեծ բնակչութիւն կար, այնուամենայնիւ ոչ այդտեղ, ոչ էլ այլ վայրերում յոյները ոտնձգութիւնների չեն ենթարկուել: Ըստ պատմաբան Գէորգ Վարդանեանի, յոյների նկատմամբ Աբդուլ Համիդի սիրաշահող քաղաքականութիւնը պայմանաւորուած էր հետեւեալ նպատակներով. 1. Խուսափել Յունաստանի հետ առճակատումից, որովհետեւ միջազգային իրադրութիւնը չափազանց բարդ էր, 2. Թշնամանք սերմանել հայերի եւ յոյների յարաբերութիւններում, 3. Հայկական հարցում հասնել յոյների չեզոքութեանը, 4. Ներկայացնել, որ հայերի՝ բարեփոխումների պահանջը տեղին չէ, քանի որ այն ընդգրկում է ոչ բոլոր քրիստոնեաներին (Վարդանեան, էջ 65): Բացի այդ, յատուկ ուշադրութիւն է դարձուել, որ օտարաիդ պատակները չվնասուեն, որը, ըստ երեսոյթին, այլ երկրների հետ խնդիրներից խուսափելու համար էր արւում (Filian, էջ 322-23):

⁵⁰ Պ., էջ 2:

⁵¹ *Les massacres d'Arménie*, էջ 27:

⁵² Պ., էջ 2:

կողոպտուած աւարով...»⁵³: Կոտորածի յաջորդ օրը՝ Հոկտեմբերի 9ին (հին տոմարով Սեպտ. 27), սկսեցին ձերբակալել բոլոր ողջ մնացած հայերին եւ հարցաքնութեան ենթարկել⁵⁴: Սկսեց գործել այսպէս կոչուած «յանցատր հայերին» դատելու եւ պատժելու համար Ռիզէի զինուորական հրամանատար Ֆերիք Սալէի փաշայի գլխատրութեամբ ստեղծուած ռազմական դատարանը: Դատավարութիւնը տեւեց 20 օր⁵⁵: Հոկտեմբերի 2ին վիրաւորուած Բահրի փաշայի Տրապիզոնից Պոլիս մեկնելուց (նա մեկնել էր Հոկտեմբերի 12ին) 10-15 օր յետոյ սկսեցին որոշ բանտարկուածների մասմաս ազատ արձակել, միաներին տեղափոխել քաղաքական բանտ՝ որպէս քաղաքական յանցագործներ⁵⁶: Նրանցից 8ը դատապարտուեցին մահուան, 25ը՝ բազմաթիւ տարիների բանտարկութեան⁵⁷:

ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՇՐՋԱԿԱՅ ՎԱՅՐԵՐՈՒՄ

Տրապիզոն քաղաքից բացի կոտորածն ու թալանը տարածուեց շրջակայ գիւղերում. - Զեֆանոս (բոլորը հայ, 2-3 տուն թուրք), Գրոմիլա (հայ եւ յոյն), Ադրիտ (թուրք, յոյն, հայ). Թոփալ (հայ), Դելի-Բալթա (հայ), Անիֆա (հայ), Թոց (հայ, միքանի տուն թուրք), Կոզոնա (թուրք եւ հայ), Պարեան (հայ). Սովուդ-սու (յոյն եւ հայ), Նոխաճանա (հայ եւ թուրք), Կռոքի (հայ, այրուած), Զիզագսա (հայ եւ թուրք), Վերանա (հայ, այրուած), Արդալիա (թուրք եւ հայ, մասամբ կողոպտուած): Զերծ մնաց միայն Մալա հայկական գիւղ⁵⁸:

Թուրք աազակախմբերին յաջողութեամբ դիմադրեցին Տրապիզոնի հարաւարեւելեան մասում գտնուող Սուրմենէի հայերը: Սուրմենէն լեռնային գաւառակ էր Տրապիզոնի գաւառում, որի բնակիչների մեծ մասը մուսուլման էր: Հայաբնակ էին միայն Քութունոց, Քինասլի, Ժուժք, Կատրաս եւ Էլեմանոս (Եոմուրա) գիւղերը, որոնք իրարից գտնուում էին մօտ 1 ժամ հեռաւորութեան վրայ: Բնակչութիւնը ընդամենը 90-95 տուն, մօտաւորապէս 800 հոգի⁵⁹: Տարիներ շարունակ Սուրմենէի լեռնականները յաջողութեամբ դիմադրել էին թուրք աազակների յարձակումներին: 1895 Հոկտեմբերին նահանգապետ Կադրի բէլի գաղտնի հրամանով թուրք զինուած ամբոխը յարձակում է Սուրմենէի հայերի վրայ⁶⁰: Նախ՝ Պուրնուխի եւ շրջակայ թուրք գիւղացիներից բաղկացած 300 հոգանոց զինուած ամբոխը յարձակում է

⁵³ Պ., էջ 2:

⁵⁴ «Տրապիզոնի ջարդը», *Դրօշակ*, 19:1895, էջ 9:

⁵⁵ «Տրապիզոնի բանտարկեալները», *Դրօշակ*, 5:1896, էջ 37:

⁵⁶ Նոյն, էջ 38: Քաղաքական յանցագործութեան համար դատապարտուած անձանցից 7ի վճիռները մանրամասն տե՛ս՝ «Տրապիզոնի դատապարտեալները», *Դրօշակ*, 27:1896, էջ 215-16:

⁵⁷ Lepsius, էջ 111:

⁵⁸ Խաչ-Պապէն, էջ 1497:

⁵⁹ «Սիւրմենէի կոիւր», *Դրօշակ*, 6:1896, էջ 44:

⁶⁰ Յովակիմեան, էջ 163:

Ժուժք գիւղի վրայ⁶¹: Տեղի հայերին յաջողում է փախչել անտառները եւ այնտեղից դիմադրել: Հանդիպելով հայերի դիմադրութեանը զինուած ամբոխը որոշում է միանալ Ալայ աազակապետի խմբին. 1500-1600 հոգուց բաղկացած զինուած ամբոխը այս անգամ յարձակում է Քինասլի գիւղի հայերի վրայ⁶²: Այստեղ եւս դիմադրութեան հաղիպելով ջարդարարները համալրում են իրենց շարքերը՝ հասնելով 5000ի, որոնց ուղեկցում էին մօտ 1000 թուրք կանայք՝ թալանելու նպատակով: Նրանք սակայն խուսափեցին յարձակուել անտառի վրայ՝ որտեղ հաւաքուել էր գիւղի հայ բնակչութիւնը: Միայն Իլիաս անունով աազակապետը նրանցից ընտրում է հարիւր հոգու եւ փորձում առաջանալ: Նրանց դէմ կռուում եւ սպանում է հայ երիտասարդ Սարգիս Մարկոսեանը: Զարդարարներին յաջողում է միքանի կին եւ աղջիկ առեւանգել, մէկ տարեկան աղջիկ երեխայի մօր գրկում սպանել եւ մէկ փոքրիկ տղայի ժայռից ցած գլորել: Սակայն հայերը ետ են մղում թշնամուն:

Մէկ այլ խումբ յարձակում է Քուլթունոց գիւղի վրայ: Հայերը Կարապետ Եազճեանի գլխաւորութեամբ դիմադրում են, սակայն թուրք աազակախմբին յաջողում է առաջ անցնել եւ իրականացնել կողոպտութիւն: Յաջորդ օրը առաւօտեան նրանք յարձակում են Կատրաս եւ Էլեմենոս գիւղերի վրայ: Հանդիպելով դիմադրութեան՝ տարբեր կողմերից օգնութիւն են խնդրում եւ կրկնապատկում իրենց թիւը: Այս անգամ 10.000ից աւել զինուած ամբոխը երկու խմբի բաժանուելով մի մասը յարձակում է Ժուժք եւ Քինասլի, միա մասը՝ Կատրաս եւ Էլեմենոս գիւղերի վրայ եւ կողոպտում բոլոր տները, որոնք լքուած էին, քանի որ բնակիչները ապաստանել էին շրջակայ անտառները: Աւերում են նաեւ Կատրասի եկեղեցին եւ դպրոցը: Այս յարձակումները աւարտում են Սեպտեմբերի 30ին: Զարդարարների հեռանալուց յետոյ հայերը լեռներից իջնում են իրենց տները եւ ամէն ինչ աւերուած ու թալանուած գտնում: Սակայն թուրքերը չէին հանգստանում, ժամանակ առ ժամանակ նրանք յարձակում էին անգէն հայերի վրայ⁶³:

Տրապիզոնի հայերի ինքնապաշտպանութեան մասին մանրամասներ է ներկայացնում ականատես-վերապրող Վարդգէս Մաւեանը: Նա անդրադառնալով 1895 Սեպտեմբերի 22-30՝ Տրապիզոնում տեղի ունեցած կոտորածին, յատկապէս նշում է «Սեւ անտառում» ծաւալուած դէպքերը, որտեղ առաւօտեան անսպասելի սկսուած կոտորածից փրկուելու նպատակով ապաստանել էին շրջակայ գիւղերի բնակիչները, այդ թւում՝ Մաւեանի ընտանիքը: Հեղինակը կոտորածների ժամանակ ութ տարեկան էր, բայց մանրա-

⁶¹ «Սիւրմէնէի կոիւր», էջ 45:

⁶² Նոյն, էջ 44-46:

⁶³ Նոյն, էջ 45:

մասն նկարագրում է իր հոր մասնակցությամբ բազմահազար թուրք ամբոխին եւ համիդիներին ցոյց տրուած չորսօրեայ դիմադրութիւնը⁶⁴:

ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ԳԱԽԱՌՆԵՐՈՒՄ

Այնուհետեւ կոտորածները տարածուած են դէպի հարաւ⁶⁵: Տրապիզոնի կոտորածից երեք օր յետոյ Հոկտեմբերի 11ին տեղի է ունենում Գիւմուշխանէ գաւառի եւ շրջակայ գիւղերի հայերի կոտորածը: Թալանուած են շրջակայ Հասովա, Արմուդան, Ջոմարա, Փինգեան, Իբան, Սարինդիկ, Ագրոկուզ, Իլամլիկ գիւղերը⁶⁶: Գիւմուշխանէի հայերը տեղեակ էին Տրապիզոնի ջարդերի մասին, ինչպէս նաեւ այն մասին, որ Կադրի բէյը իրենց կայմակամին եւրոս գաղտնօրէն հրահանգել էր իրենց եւս կոտորել: Իմանալով որ հայերը տեղեակ են իր կարգադրութեան մասին՝ կայմակամը փորձում է բնակչութեանը հանգստացնելու միջոցներ ձեռնարկել: Այդ նպատակով նա վաճառական Հաճի Նշան Իսրայէլեանի ուղեկցութեամբ շուկայում, փողոցներում պտտուելով, ինչպէս նաեւ տները մտնելով փորձում է ժողովրդին հանգստացնել ասելով. «Բնաւ հոգ մի՛ ընէք, ամէն զգուշութիւն ձեռք առնուած է, որպէսզի որեւէ անհաճոյ դէպք չպատահի, դուք բացէ՛ք խանութնիդ եւ այլըն»⁶⁷, բայց միեւնոյն ժամանակ գաղտնի գինում է շրջակայ գիւղերից հաւաքած թուրք ամբոխին⁶⁸: Այսպէս, Հոկտեմբերի 12ին գիւղերից եկած գինուած թուրք ամբոխը յարձակում է Սուրբ Փրկիչ վանքի վրայ, սպանում վանքի հովիւին եւ թալանում վանքի հօտը: Քաղաքի հայ եկեղեցականները դիմում են կառավարութեանը, բայց ապարդիւն⁶⁹: Նոյն օրը կառավարութիւնը պաշտօնապէս հրամայում է, որպէսզի խուսափեն անցանկալի միջադէպերից պէտք է չբացեն իրենց խանութները⁷⁰: Յաջորդ օրը՝ Հոկտեմբերի 13ին Սմբատ քահանան միջանի մարդկանց հետ գնում է հովիւին թաղելու, սակայն հրացանի պայթիւնի ձայներ են լսում եւ տեսնում ինչպէս է մուսուլման ամբոխը յարձակում վանքի վրայ: Քահանան իր ընկերների հետ հազիւ կարողանում է փախչել, իսկ մուսուլման ամբոխը մինչեւ վերջին իրը թալանում եւ ւաւերում է վանքը⁷¹: Այդ նոյն օրը մինչեւ ժամը 5ը (Թուրքիայի ժամանակով) հայերի խանութները շարունակում էին փակ մնալ, մինչեւ բարձրախօսով չյայտարարուեց «խաղաղութիւնը եւ անդորրութիւնը կատարեալ է, ամէն հայ խանութներն բանալով իրենց գործերով թող զբա-

⁶⁴ Վարդգէս Մաւեան, *Տրապիզոնի հայերը մեծ ոճրի ճանապարհին*, «Ճարտարագէտ», Երեւան, 2015:

⁶⁵ Bliss, էջ 477:

⁶⁶ Lepsius, էջ 283:

⁶⁷ «Նամակ Կիւմիշխանէից», *Դրօշակ*, 15:1896, էջ 119:

⁶⁸ Յովակիմեան, էջ 165:

⁶⁹ Նոյն:

⁷⁰ *Les massacres d'Arménie*, էջ 34:

⁷¹ «Նամակ Կիւմիշխանէից», *Դրօշակ*, 15:1896. նաեւ՝ Յովակիմեան, էջ 165:

ղին»⁷²: Առաջին իսկ յայտարարութիւնից յետոյ հայերը, ենթարկուելով հրամանին, բացում են իրենց խանութները: Սակայն դրանից կէս ժամ անց շրջակայքի թուրք բնակչութիւնը հրացաններով, ատրճանակներով, թրերով, կացիներով, զինուած ներխուժում է քաղաք եւ միանալով թուրք բնակիչներին, ընդհանուր 2000 հոգով յարձակում են մի մասը շուկայի, իսկ մի մասն էլ հայկական թաղամասերի վրայ: Շուկայում գտնուող հայերի խանութներն ամբողջութեամբ թալանւում են, նոյնիսկ ոչնչացւում են վաճառականների գրքերն ու թղթերը: Ներխուժելով տները նրանք իրականացնում են ամենասարսափելի վայրագութիւններ: Գիւմուշխանէում եւս հրամայել են կոտորել միայն 12 տարեկանից բարձր բոլոր հայ տղամարդկանց՝ խնայելով միայն կանանց եւ երեխաներին: Սակայն զոհեր կային նաեւ նրանց մէջ⁷³:

Գիւմուշխանէում եղել են նաեւ միայնակ ինքնապաշտպանութեան դէպքեր: Օրինակ, 7-800 հոգուց բաղկացած ամբոխը պաշարում է սանջակի վարչական խորհրդի անդամ մեծահարուստ Նշան Իսրայէլեանի տունը: Իր հարազատների հետ նրան յաջողւում է շուրջ երեք ժամ դիմադրել: Թուրքերը տեսնելով, որ յարձակման միջոցով չեն կարողանում տուն մտնել, հրկիզում են այն: Այդ ժամանակ Իսրայէլեանը տնից դուրս է գալիս, սակայն զոհւում թշնամուց: Նրա դիմադրութեան շնորհիւ կարելի է ասել կանխուցին այլ վայրագութիւններ, քանի որ նրանով զբաղուած թուրքերը զգալի ժամանակ կորցրին⁷⁴: Ժամը 10ին, ըստ ընդունուած կարգի, շէփորով ազդարարուեց կոտորածների ու թալանի դադարեցումը: Ողջ մնացած հայերին կառավարութիւնը ձերբակալում է եւ չորս օր պահում է միայն չնչին քանակի հաց տալով: Յետագայում նրանց մաս-մաս ազատ են արձակում միայն ձերբակալելով Օլիանէս Ղահբազեանին, որը անհիմն մեղադրում էր Ահմէդ անունով թուրք գիւղացուն թունատրելու համար⁷⁵: Կառավարութիւնը վերադարձնելով թալանածի չնչին մասը՝ պահանջում էր հայերից վերադառնալ իրենց աշխատաքներին: Հայերը նոյնիսկ միքանի միջնորդութիւն են ներկայացրել՝ դատապարտելու մեղադրեալներին, սակայն ապարդիւն: Աւելին, կառավարութիւնը ճնշում էր գործադրում հայերի վրայ, որպէսզի նրանք շնորհակալագրեր ուղարկեն կառավարութեանը⁷⁶:

⁷² «Նամակ Կիւմիշխանէից», *Դրօշակ*, 15:1896, էջ 119:

⁷³ *Les massacres d'Arménie*, էջ 35:

⁷⁴ Նոյն, էջ 36-37:

⁷⁵ Նոյն, էջ 37:

⁷⁶ *Les massacres d'Arménie*, էջ 38-39: Հարկ է նշել, որ գրեթէ բոլոր նահանգների հայ համայնքների ղեկավարները, հոգեւորականները ստիպուած են եղել իշխանութիւնների կողմից բանտարկութիւնների, խոշտանգումների, մահուան սպառնալիքների եւ նոր ջարդերի միջոցով ստորագրել կեղծ յայտարարութիւններ, կեղծ փաստաթղթեր իբր իրենք՝ հայերն են ապստամբութիւններով խախտել խաղաղութիւնը... (տե՛ս՝ Lepsius, էջ 62):

Թուրքերի կողմից միքանի յարձակման է ենթարկում նաեւ Օրդուն: Առաջին յարձակման, որ տեղի է ունեցել Հոկտեմբերի 12ին Ուրբաթ օրը (հին տոմարով Սեպտ. 29ին), կառավարութիւնը տեսնելով, որ հայ երիտասարդները պատրաստ են կոուելու, որոշում է կայացնում ցրել ամբոխը: Հոկտեմբերի 14ին թալանի ու կոտորածի համար շրջակայ գիւղերից 600ից ատելի զինուած ամբոխը հասնում է Օրդու, սակայն այս անգամ էլ խանգարում է ուժեղ անձրեւն ու փոթորիկը: Հայերը փակում են խանութները եւ պատրաստում կոուելու, սակայն հեռագիր է ստացում, որ ռուսական նաատորմը ժամանել է Տրապիզոն⁷⁷: Դեկտեմբերի 3ին Օրդուն էլի յարձակման է ենթարկում թուրք ամբոխի կողմից: Հազարապետ Հումնի բէյի գլխատրութեամբ նրանք ցանկանում են կոտորել հայերին, սակայն գաառապետը թոյլ չի տալիս: Բայց թալան եւ սպանութիւններ են տեղի ունենում⁷⁸:

Թալան եւ կոտորածներ եղան նաեւ տնտեսապէս զարգացած Սամսուն գաառի հայաշատ քաղաքներից Ինիայում եւ շրջակայ գիւղերում: Բնակչութեան մի մասը կոտորածից փրկում է շրջակայ լեռներում ապաստանելով⁷⁹: Դեկտեմբերի 7ին Քաիֆջիօղլու անունով աազակի գլխատրութեամբ զինուած խումբը յարձակում է Սամսունի Քաբաջեւիզ գիւղի վրայ⁸⁰: Սամսունում, չնայած խուճապին, կոտորած տեղի չի ունենում մութասերիֆի շնորհիւ: Դեկտեմբերի 14-15ին յարձակումների է ենթարկում հայաշատ Չարշամբա գաառակը: Չարշամբայի Աղջագինէյ բնակավայրում բնակիչների հանդէպ տարբեր տեսակի անկարգութիւններ են իրականացնում շրջանի որոշ աազակների պատժելու համար այնտեղ ուղարկուած կանոնատր զօրքի զինուորները: Նրանք այնտեղ պղծել եւ թալանել են հայկական եկեղեցին, պարաններով կապել քահանային, այնուհետեւ հայերին ասել են, որ կը շարունակեն նրանց հետ վատ վարուել այնքան՝ քանի դեռ նրանք իսլամ չեն ընդունել⁸¹:

ՀԱՄԻԴԵԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԻՐԱԿԱՆԱՅՄԱՆ ԿԱՐԳԸ, ՀԱՅԵՐԻ ԴԷՄՈՒՂՈՒԱԾ ՀԱԼԱԾԱՆՔՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԱԾՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՅԸ ԱՐԴՈՒԼ ՀԱՄԻԴԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ, ՏԱՐԲԵՐ ԽՄԲԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ, ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ԿԵՑՈՒԱԾՔԸ

Դիանագէտների եւ ականատեսների զեկոյցները ապացուցում են, որ 1894-97ի ջարդերը կազմակերպուել էին պետութեան կողմից: Համիդեան կոտորածների նախապէս կազմակերպած լինելու մասին են վկայում եո-

⁷⁷ Յովակիմեան, էջ 164-65:

⁷⁸ Նոյն:

⁷⁹ Նոյն, էջ 164:

⁸⁰ Lepsius, էջ 283:

⁸¹ France, Ministère des Affaires Étrangères, *Documents diplomatiques: Affaires arméniennes: Projets de réformes dans l'Empire Ottoman: 1893-1897*, Paris, 1897, էջ 195:

հաննէս Լեփսիուսը, Զէյմս Բրայսը, Մալքոլմ Մաքքոլը, Ուիլիլմ Գլադստոնը եւ այլք: Օրինակ Լեփսիուսը արեւմտահայութեան կոտորածները համարում է սուլթանի անունից, կենտրոնական իշխանութեան կողմից հրամայուած վարչական միջոցառում, որը մեծ պատրաստականութեամբ իրականացուել է նահանգային իշխանութեան կողմից⁸²: Բրայսը եւս գտնում է, որ կոտորածները գաղտնի ծրագրաւորուել եւ հրապարակայնօրէն կազմակերպուել են թուրքական կառավարութեան կողմից եւ իրականացուել թուրքական զօրքերի կողմից⁸³: Մաքքոլը եւս ջարդերի անմիջական պատասխանատու է համարում Աբդուլ Համիդին⁸⁴: Նա գտնում է, որ 1890-91ի հիւպատոսական զեկոյցները բաական են հասկանալու համար, որ սուլթանը եւ նրա նախարարները դեռեւս 1890ի ամռանն էին սկսել մշակել քրիստոնեաների (հայերի - Ն.Յ.) պարբերական ջարդերի իրենց ծրագիրը⁸⁵:

Կոտորածները սուլթանի կողմից նախապէս կազմակերպուած լինելու մասին են վկայում նաեւ հետեւեալ գործօնները: Նախ, ըստ Լեփսիուսի, կոտորածները տեղի են ունեցել կանխամտածուած եւ նախապէս համաձայնեցուած ծրագրի համաձայն⁸⁶: Այսինքն, ուղղորդուած էին կոտորածները՝ իրականացման վայրի, ժամանակի, զոհերի ազգութեան, կոտորածն ու կողոպուտը իրականացնելու մեթոդների առումով: Դա հաստատում են նաեւ տարբեր ազգութիւնների՝ ֆրանսացի, անգլիացի, քանատացի, ամերիկացի, ականատեսները⁸⁷: Բացի այդ կոտորածները, որպէս կանոն, տեղի էին ունենում այն վայրերում, որտեղ բարեփոխումներ իրականացնելու պատրուակով ժամանում էր սուլթանի կողմից բարեփոխումների իրականացման յանձնակատար նշանակուած Շաքիր փաշան⁸⁸: Նրա հասնելը եւ շրջելը նահանգներում ժամանակի եւ տեղի առումով համընկնում էր կոտորածների տարածման հետ⁸⁹: Տրապիզոնի կոտորածների պարագայում այն սուլթա-

⁸² Lepsius, էջ 76:

⁸³ James Wilson Pierce, *The Story of Turkey and Armenia, with a Full and Accurate Account of the Recent Massacres Written by Eye Witness, A Sketch of Clara Barton and the Red Cross*, R. H. Woodward, Baltimore, 1896, էջ 462:

⁸⁴ Նոյն, 88:

⁸⁵ Malcolm MacColl, *England's Responsibility towards Armenia*, Longmans, Green, and Co., London and New York, 1895, էջ 44-45. նաեւ՝ Lepsius, էջ 76-77:

⁸⁶ Lepsius, էջ 76-77:

⁸⁷ *The Armenian Massacres, 1894-1896: U.S. Media Testimony*, edited and with an introduction by Arman J. Kirakossian, foreword by Bob Dole, էջ 140. նաեւ՝ Filian, էջ 321:

⁸⁸ *Les massacres d'Arménie*, էջ 22-23: Շաքիր փաշան Սանկտ Պետերբուրգում նախկին դեսպան էր, օսմանեան պետական գործիչ եւ ռազմական սպայ, որը ծառայել է որպէս սուլթանի առաջին օգնական (Christopher J. Walker, *Armenia: The Survival of a Nation*, Croom Helm, London, 1980, էջ 149-50):

⁸⁹ Մաղաքիա արք. Օրմանեան, *Ազգապատում, Գ. հայրոր, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին* հրատ., Էջմիածին, 2001, էջ 5417-18:

նի կողմից կազմակերպուած լինելու մասին է փաստում Ֆրանսայի հիպատոսը, որը անձամբ ականատես է եղել այդ իրադարձութիւններին: Իր յուշագրութիւնում անձնական դիտարկումների եւ այլ հաւաստի աղբիւրներից հաաքած փաստերի հիման վրայ, նա ցոյց է տալիս իրադարձութիւնների բնոյթը, պատճառները եւ այն իրականացնողների պատասխանատուութեան չափը: Ըստ նրա՝ Տրապիզոնում կոտորածներ իրականացնելու հեռագիրը Պոլսից ստացուել է Հոկտեմբերի 6ի երեկոյեան, որից յետոյ Տրապիզոնի նահանգապետը իր մօտ է կանչել նշանաւոր հայերին եւ սպառնալից խօսել նրանց հետ: Իսկ երկու օր անց՝ Հոկտեմբերի 8ի առաւօտեան, մօտաւորապէս ժամը տասնմէկին կոտորածները սկսուել են⁹⁰: Բացի այդ հենց Հոկտեմբերի 7ի այդ հաւաքից յետոյ էր, որ որոշ տների վրայ, որտեղ ապրում էին ե՛ւ մահմեդականներ ե՛ւ քրիստոնեաներ, փակցուել վերելում նշուած նշանները: Փաստօրէն թուրքական, յունական կամ կաթոլիկ տների վրայ փակցուած այդ նշանները նշանակում էին, որ այդ տները պէտք է յարգուեն⁹¹: Տրապիզոնում յոյն գործող հիպատոս Կիպրէոսը, իր գործակալների կողմից հաաքուած գաղտնի դիտարկումների եւ տեղեկութիւնների ու իր տեսածների (ականատես է եղել կոտորածի մի մասին) հիման վրայ եւս եկել է այն եզրակացութեան, որ բռնութիւնները «ծրագրուած յարձակում էին» հայերի վրայ⁹²: Այդ մասին է վկայում նաեւ Տրապիզոնում Աատրօ-Հունգարիայի գլխաւոր հիպատոս Զագորսկին. «Այս կոտորածն իրականացուել է բացարձակապէս առանց հայերի կողմից որեւէ սադրանքի: Բայց պայտրաստուել եւ իրականացուել է ըստ ծրագրի, որպէսզի յոյների, կաթոլիկների ու թուրքերի խանութները իրենց տերերի պէս անվնաս մնան: Բացի այդ այն հայերը, որոնք չեն կարողացել փախչել կամ թաքնուել, գնդակահարուել կամ անխնայ դանակահարուել են»⁹³:

Ինչ վերաբերում է կոտորածների ընթացքում զինուորական եւ քաղաքացիական իշխանութիւնների գործառոյթներին, ապա ըստ Լեփսիուսի, չնայած դրանք տարբերում էին, բայց փոխլրացնում էին միմեանց⁹⁴: Զինուորական իշխանութիւնները նախեառաջ պէտք է գաղտնի զինէին բնակչութեանը, պահեստագօրայիներին, քրդերի եւ չերքէզների անկանոն զօրքերին (կարիքի դէպքում): Նաեւ՝ պէտք է նախապէս հրահանգէին կանոնաւոր զօրքերին աջակցել քրդական Համիդիէ անկանոն զնդերին, տեղական ոստիկանութեանը եւ զինուած թուրք բնակչութեանը այն վայրերում, որտեղ

⁹⁰ Cillière, էջ 131-32:

⁹¹ Նոյն, էջ 134:

⁹² Benny Morris & Dror Ze'evi, *The Thirty-Year Genocide: Turkey's Destruction of its Christian Minorities, 1894-1924*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England, 2019, էջ 77:

⁹³ Beylerian, էջ 13:

⁹⁴ Robert Melson, *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*, Univerity of Chicago Press, Chicago & London, 1996, էջ 48:

հայերից դիմադրութեան վտանգ կար⁹⁵: Տրապիզոնում, ինչպէս նաեւ այլ վայրերում կոտորածներին ու թալանին կանոնաւոր զօրքի մասնակցութիւնն են փաստում դիւանագէտների գեկոյցները⁹⁶: Չինուորները հիմնականում առաջնորդում էին, իսկ *ռեդիֆիները* եւ զապթիէները, որոնք կառավարութեան կողմից կանչուել էին իբր կարգուկանոնի պահպանման համար, եւս մասնակցում էին կոտորածին եւ թալանին⁹⁷:

Քաղաքացիական իշխանութիւնների առջեւ դրուած խնդիրները աւելի բարդ էին: Մի կողմից նրանք պէտք է արթնացնէին մուսուլման բնակչութեան մոլեռանդութիւնը, նախապատրաստէին ջարդերը, նաեւ համոզէին, որ նրանց կողմից իրականացուած բոլոր յանցագործութիւնները անպատիժ էին մնալու: Բացի այդ մինչեւ սպանդի օրը պէտք է նենգ միջոցներով իրենց զոհերին համոզէին, որ ամէն ինչ լաւ է, այդպիսով հարուածը աւելի յանկարծակի, անմիջական եւ համապարփակ դարձնելով⁹⁸: Այսպէս, ինչպէս տեսանք Տրապիզոնում Հոկտեմբերի 2ից 8ը տեղի իշխանութիւնները զինաթափել էին հայերին: Զարդերից առաջ նահանգապետը հանգստացնում էր հայերին՝ երդուելով, որ ոչ ոք չի համարձակուի յարձակուել հայերի վրայ, հակառակ դէպքում ոճրագործները ստիպուած կը լինեն անցնել իր դիակի վրայով: Բայց այդ ընթացքում մուսուլման ամբոխին զէնք էր մատակարարում⁹⁹: Ուստի, ինչպէս Ֆրանսայի հիւպատոսն էր գտնում, պէտք է բացառել այն վարկածը, որ Տրապիզոնի նահանգապետը կարող էր անտեղեակ լինել¹⁰⁰: Բացի այդ Հոկտեմբերի 8ի առաւօտեան նա գտնում էր շուկայում, երբ սկսուեցին խժոժութիւնները¹⁰¹: Աւելին, ըստ ականատեսների, թուրք իրոսակախմբերի ուղեկցութեամբ մատնացոյց էր անում, թէ ովքեր պէտք է սպանուէին, յատկապէս հարուստներին¹⁰²: Իսկ օրուայ մնացած հատուածը նահանգապետը անցկացրել էր հրապարակի ոստիկանական բաժանմունքում¹⁰³: Բացի այդ, Ֆրանսայի հիւպատոսը նշում է, որ կարծես հաստատուած է, որ հենց նա է փողից հնչեցրել կոտորածի սկսման

⁹⁵ Lepsius, էջ 47:

⁹⁶ St' u' France, Ministère des Affaires Étrangères, *Documents diplomatiques*. 'Նաւել' *Blue Book: Turkey*. 1896, No. 2. (Correspondence Relative to the Armenian Question and Reports from Her Majesty's Consular Officers in Asiatic Turkey), Harrison and Sons, London 1896:

⁹⁷ Lepsius, էջ 51-52:

⁹⁸ Նոյն, էջ 47:

⁹⁹ Նոյն, էջ 52-53.

¹⁰⁰ Cillière, էջ 134:

¹⁰¹ Նոյն:

¹⁰² Խաչ-Պապէն, էջ 1495. 'Նաւել' Братская помощь пострадавшимъ въ Турціи армянамъ, Отдѣлъ II (Եղբայրական օգնութիւն Թուրքայում տուժած հայերին), Մոսկուա, 1898, էջ 51-52:

¹⁰³ Pierce, էջ 445.

եւ աւարտման ազդանշանը, որին հետեւել է թալանը¹⁰⁴: Իսկ Տրապիզոնում ռուսական հիւպատոսութեան քարտուղարի վկայութեամբ, վալին անձամբ ինքն էր զինում Տրապիզոն բերուած լազերին¹⁰⁵:

ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՀԵՏԵԻԱՆՔՆԵՐԸ

Փորձելով պարզել հայերի կրած մարդկային եւ նիւթական կորուստների իրական չափը, եւրոպական պետութիւնների դիւանագէտները կոտորածներից անմիջապէս յետոյ Թուրքիայի տարբեր շրջաններում իրենց հնարատրութեան սահմաններում տեղեկութիւններ եւ փաստեր հաւաքելու քայլեր են ձեռնարկում¹⁰⁶: Այդ հարցում նրանք յաճախ էին դիմում իրենց թուրք տեղեկատուների օգնութեանը: Այդ հարցումների ընթացքում նրանք մշտապէս զգալի հակասութիւններ էին նկատել իրենց ներկայացրած թուերի եւ թուրքական իշխանութիւնների կողմից իրենց տրամադրուած տուեալների միջեւ¹⁰⁷: Տրապիզոնի կոտորածի ժամանակ հայերի զոհերի թուերի մասին հաղորդելիս, Գերմանիայի դեսպան Սաուրման Բեռլինի արտաքին գործերի նախարարութեանը տեղեկացրեց, որ թուրքական կառավարութեան կողմից հրապարակուած «պաշտօնական տուեալները» «չեն համապատասխանում իրականութեանը»¹⁰⁸: Ըստ Ֆրանսայի հիւպատոս Սիլիէրի, թուրքական իշխանութիւնները սկզբում յայտարարել էին 200 զոհի մասին, աստիճանաբար ընդունելով 250-300 թիւը: Հիւպատոսը այն եւս իրական թուերից ցածր է համարում¹⁰⁹: Ըստ նրա, զոհերի թիւը 800 է՝ մեծամասնութիւնը տղամարդիկ¹¹⁰: Բրիտանական հիւպատոս Լոնգուորթը եւ Էրզրումում ԱՄՆ հիւպատոս Ռ. Չիլտոնը (նա Էրզրումում տեղի ունեցող իրադարձութիւնների պատճառով որոշ ժամանակ ստիպուած էր մնալ Տրապիզոնում) Տրապիզոն քաղաքի վերաբերեալ թուրքական իշխանութիւնների կողմից ներկայացնում են հետեւեալ թուերը՝ 182 հայ եւ 11 թուրք սպանուած, 19 հայ եւ 26 թուրք եւ մէկ յոյն՝ վիրաւոր¹¹¹: Չիլտոնը գտնում էր, որ իրական թուերը աւելի բարձր են. ըստ իրեն՝ մօտաւոր 500-600¹¹²: Օսմանեան կայսրութիւնում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Ֆիլիպ Քարրիին ուղարկուած իր զեկոյցում նա նշում է, որ չնայած նա խնդրել էր նահանգապետին,

¹⁰⁴ Cillière, էջ 134:

¹⁰⁵ Արման Կիրակոսեան, *Բրիտանական դիւանագիտութիւնը եւ արեւմտահայութեան խնդիրը (XIXրդ դարի 30ական թթ.–1914 թ.)*, Գիտութիւն հրատ., Երեւան, 1999, էջ 307:

¹⁰⁶ Dadrian, էջ 153:

¹⁰⁷ Morris & Ze'evi, էջ 75:

¹⁰⁸ Dadrian, էջ 154:

¹⁰⁹ Cillière, էջ 141:

¹¹⁰ Նոյն, էջ 142:

¹¹¹ *Blue Book*, էջ 87. Նաեւ՝ Արման Կիրակոսեան, *ԱՄՆի արտաքին քաղաքականութիւնը եւ արեւմտահայութիւնը (19րդ դար–1914 թ.)*, ԵՊՀ, Երեւան, 2014, էջ 176:

¹¹² Կիրակոսեան, *ԱՄՆի արտաքին քաղաքականութիւնը*, էջ 175-76:

ոստիկանութեան կոմիսարներին եւ անկանոն զօրքերի (ժանդարմերիա) հրամանատարին հնարաւորինս ճշգրիտ ներկայացնել տուեալները, սակայն առայժմ նրանց կողմից տրուած գնահատականներին կարծում է, որ պէտք է վերապահումով մօտենալ: Անդրադառնալով ընդհանուր զոհերի ընդունուած թուրին (700 սպանուած, իսկ շրջակայ գիւղերից դեռ տուեալներ չկան), նշում է, որ դրանք եւս կարող են չափազանցուած լինել¹¹³: Ըստ Տրապիզոնում Անգլո-ամերիկեան օգնութեան կոմիտէի, Տրապիզոն եւ Գիւմուշխանէ սանջակներում զոհերի թիւը 507 է¹¹⁴:

Համիդեան կոտորածների տարիներին Տրապիզոնը ունեցաւ ոչ միայն մարդկային, այլեւ նիւթական կորուստներ: Նիւթական վնասը կազմել էր մօտ 4 մլն ֆրանկ¹¹⁵: Զգալի հարուած հասցուեց հայկական եկեղեցիներին, վանքերին, սրբավայրերին: Վնասը մեծ էր յատկապէս Տրապիզոն քաղաքի շրջակայ գիւղերում: Այստեղ թալանուելուց բացի կրակի մատնուեցին հարիւրաւոր տներ: Կողոպտուեցին եւ կրակի մատնուեցին Զեֆանոզումի՝ 65 տուն, Պայրանի եւ շրջակայքի 48 տների մեծ մասը, Կրոմիլայի 32 տները¹¹⁶: Կրակի մատնուեցին Միլեթրայի բոլոր տները, իսկ ժողովուրդը ապաստանեց վանքում¹¹⁷: Այրուեցին նաեւ Տիւրանոզի եւ Մինալիի տների մեծ մասը, Սերա ձորի Ծիֆրիկտ գիւղի 36 տները, Իլէ եւ Ադրիտ գիւղերի հայաբնակ հատուածները, Վերանա հայկական գիւղը¹¹⁸: Աւերուեցին եւ կործանուեցին Սգաւիդաս, Մայիրա, Ալաակդերէ եւ Մախտելա գիւղերի եկեղեցիները, ըսպանուեց 6 քահանայ: Բռնի իսլամութիւն է ընդունել Ալաակդերէ, Մախտելա, Գրոմիլա գիւղերի հայ բնակչութիւնը¹¹⁹: Տրապիզոնում Անգլո-ամերիկեան օգնութեան կոմիտէն Տրապիզոն եւ Գիւմուշխանէ սանջակներում նշում է 1500 կողոպտուած եւ 320 այրուած տների եւ խանութների մասին¹²⁰:

1895ի կոտորածները ծանր հետեւանք են ունենում տեղի հայերի համար: Տնտեսապէս ծանր վիճակում գտնուող վերապրածները այնուհետեւ ենթարկուած են սովի արհաւիրքին: Բնակչութեան մեծ մասը սկսում է արտագաղթել՝ յատկապէս Ռուսաստան: Փակում են հայկական դպրոցներ ու վարժարաններ, որի հետեւանքով հայ մանուկները յաճախում են օտար դպրոցներ¹²¹: Տրապիզոնի 1200 հայ տներից թիւը իջել է՝ 450ի¹²²: Տրապիզո-

¹¹³ *Blue Book*, էջ 87:

¹¹⁴ Morris & Ze'evi, էջ 131:

¹¹⁵ Lepsius, էջ 283:

¹¹⁶ Յովակիմեան, էջ 162:

¹¹⁷ Նոյն:

¹¹⁸ Նոյն, էջ 162-63:

¹¹⁹ «Հայաստանեայց եկեղեցին Տաճկաստանում», *Արարատ*, 2:1896, էջ 87:

¹²⁰ Benny Morris & Dror Ze'evi, էջ 131:

¹²¹ Յովակիմեան, էջ 166:

¹²² Նոյն, էջ 166:

նում Բրիտանիայի հիպատոսը նշում է, որ 1895 Հոկտեմբեր ամսից Տրապիզոն քաղաքից արտագաղթել էր 1725, իսկ նահանգից 4797 հայ¹²³:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

1895 Հոկտեմբերին տեղի ունեցած Տրապիզոնի նահանգի կոտորածները 1894-97ի սուլթան Աբդուլ Համիդի հակահայ քաղաքականության մի մասն են: Բազմաթիվ սկզբնաղբիւրների հիմամբ քննության ենթարկելով Տրապիզոնի նահանգի հայերի հալածանքներն ու կոտորածները՝ այս յոդուածը ցոյց հաստատում է դրանցում պետութեան, տեղական իշխանութիւնների, զինուած անկանոն խմբերի, ինչպէս նաեւ մուսուլման ազգաբնակչութեան ներգրաւուածութիւնը: Յօդուածը փաստում է նաեւ, որ կենտրոնական իշխանութիւնները փորձել են դէպքերը ներկայացնել որպէս հայերի խռովութիւն կամ ապստամբութիւն:

THE HAMIDIAN MASSACRES IN TRAPIZON IN 1895 (SUMMARY)

NARINE HAKOBYAN
hakobyannarine8@gmail.com

The article focuses on the anti-Armenian policy of the Ottoman Empire in the province of Trapizon during the Hamidian massacres. Drawing on primary sources, it examines the massacres of Armenians in the region and the persecutions they faced. Specifically, the article analyzes the involvement of the state, local authorities, and various groups in organizing and carrying out these atrocities, as well as the consequences of the massacres. A detailed analysis of the primary sources reveals that, from October to December 1895, Turkish authorities executed massacres and looting in the province of Trabzon, with the highest intensity occurring in the city of Trabzon and the surrounding villages. Local authorities, regular army units, police forces, and irregular detachments composed of local Muslims actively participated in these massacres. Additionally, there were instances of forced conversion to Islam.

¹²³ Morris & Ze'evi, էջ 127: